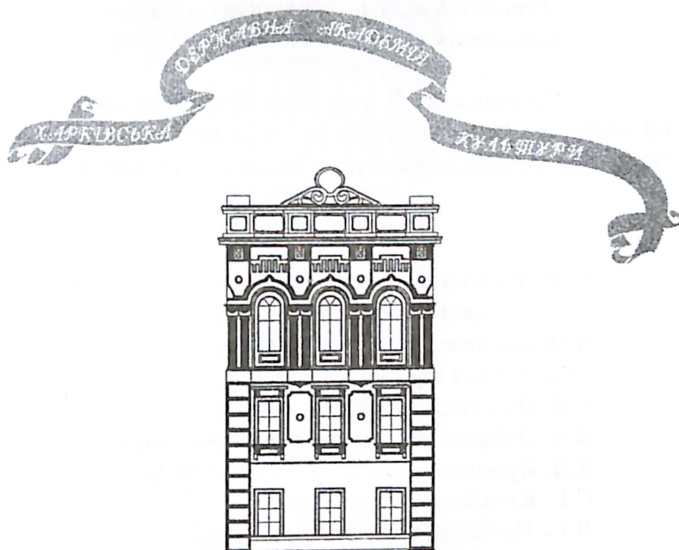

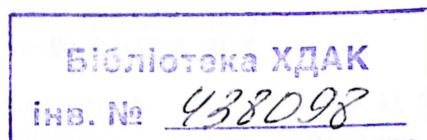
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

Випуск 3
Збірник наукових праць

Харків- ХДАК-2000

УДК [008:94](477)"1920-1929"

В.М. ШЕЙКО

ПРОСВІТА І БІЛЬШОВИЗМ: ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В 20-Х РР.

Висвітлюється процес ідеологічного перевороту в духовному житті України 20-х рр. через просвітянську сферу. При цьому акцентується увага на становленні більшовицького партійно-радянського апарату державного просвітництва

З позицій сьогодення вивчення особливостей зародження і розвитку конкретних форм просвітництва в Україні потребує суттєвого переосмислення, зокрема його радянський період. Накопичення описових праць, які торкались цієї сфери духовного життя суспільства, лише збільшувало масу білянаукового баласту у вигляді політичних кліше, які час від часу модернізовувались. Догматизована точка зору про те, що культурно-освітня робота є лише складовою частиною ідеологічної діяльності комуністичної партії, часто позбавляла змісту саму спробу серйозного наукового дослідження. Тому значна частина наявних історико-культурологічних видань, в яких абсолютизувалась хибність методології, виявляють нині свою неспроможність, являючи собою лише історіографічний факт. Загальновідома схема-описання: "історичні умови" – "доленосні" рішення більшовицької партії; діяльність радянських та партійних органів щодо їх реалізації; грандіозні успіхи як підсумок – представляла історію радянського суспільства у безконфліктному вакуумі, у саморусі від гарного до кращого. Наявні протиріччя тлумачились як непорозуміння, які лише відтіняли "велич перемог народу" під керівництвом комуністичної партії. Притаманні радянській історіографії ідеологізація і коментаторство, тенденційність у виборі і використанні джерел сприяли штучному розщепленню історії на професіональні дослідницькі вотчини – безпосередньо описово-історичну, соціологічну, філософську, мистецтвознавчу, педагогічну та ін. Але в кожній із них змістовно моделювався заздалегідь декларований конфлікт "білих" – контрреволюціонерів і "червоних" – більшовиків.

Зважаючи на необхідність переходу на принципово інший рівень історичного мислення, автор у даній статті поставив за мету не створення нової "легенди" про культурно-освітню роботу в УРСР, державного і партійного апарату, а подолання застарілих стереотипів. Спроба розгляду історії, культури, культурно-освітньої роботи більшовицького апарату по ідеологічно-

му завоюванню духовної сфери суспільства з культурологічної точки зору потребувала використання як уже добре відомих, але не проаналізованих належним чином фактів, так і нових даних.

Історія просвітництва, як і історія взагалі, не може бути зрозумілою повною мірою без усвідомлення того, що це процес, пов'язаний із зародженням і розвитком суспільної свідомості. Деформування ідеї у процесі її втілення фіксується конкретними нормами, поняттями, соціально-психологічними типами, суспільними структурами. Тому матеріал статті супроводжується строкатим розмаїттям посилань на документи різноманітного характеру не тільки України, а й Росії та СРСР. Саме це дає змогу читачеві зіставити декларації і результати їх реалізації, оцінки подій сучасників і учасників зі своїми уявленнями про ті часи. Ніякі знання загальних закономірностей і принципів історичного процесу не зможуть замінити конкретності фактів. Лише з'ясування особливостей епохи дозволяє визначити її місце у розвитку людства. При цьому важлива не сама оцінка, а виявлення сукупності висновків, які створюють своєрідний "дух часу", що проявляється крізь товщу висловів, вчинків, подій. Не слід боятися особистого сучасного погляду на минуле, бо тільки спілкування на рівних з минулим дає змогу виявити себе. Головна ж мета статті – визначити характер, масштаби, форми перевороту в культурі 20-х рр. XX ст. При цьому автор передбачає зосередити увагу на процесах становлення радянської моделі державного культурного просвітництва, моделі, яка передбачала більшовицький переворот у всіх сферах культури в Україні.

Слід зауважити, що матеріали статті мають переважно пошуковий характер і не претендують на абсолютну правильність висновків. Не вдаючись до аналізу чисельної історіографії даної теми [1], автор дає змогу читачеві ознайомитись зі списком окремих видань [2].

Революційна епоха, як відомо, це час, коли суспільна свідомість не тільки віддзеркалювала реальні дії нових соціальних сил, але й сама становилась фактором, що активно впливав на історичний процес. Культурна революція у даному разі трактується як духовний переворот, сутність якого – в розтрощенні старих і конструюванні нових суспільних ідеалів.

Становлення радянського державного просвітництва відбувалося в умовах воєнізації суспільства, катастрофічного падіння духовності, одержавлення всіх сфер життя, глобальних міграційних процесів, які супроводжувалися змінами як способу життя, так і структури культурних потреб населення. При цьому не могла не змінити свої форми і зміст культурно-освітньої діяльності, яка народжувалась як альтернатива державній ідеологічній системі у другій половині XIX ст. і посіла виключне положення в культурі як політико-агітаційна служба у післяжовтневі роки, перетворившись у провідника партійних інтересів нової влади.

Передусім розглянемо питання про сутність так званої культурної революції і становлення партійно-державного апарату в сфері культури.

«1917 р. Русь злиняла у два дні. Саме більше – у три», – писав про ці дні один із відомих російських мислителів кінця XIX – початку XX ст. В. Розанов. «"Новий час" неможливо було закрити так швидко, як закрилась Русь. Дивовижно, що вона разом розсипалась вся, до дрібниць, до частковостей. І, власне, подібного потрясіння ніколи не було, не виключаючи "Великого переселення народів". Там була епоха, два чи три століття. Тут три дні, здається навіть два. Не залишилось Царства, не залишилось Церкви, не залишилось війська і не залишилось робітничого класу» [3, с. 89]. Однак потрібно було ще чотири роки громадянської війни, перш ніж більшовики зуміли обеззброїти свою політичну опозицію, мало пройти ще декілька десятиріч, щоб ради шляху комуністам судилося випробувати найбільший в історії цього руху тріумф, а країні пережити одну з найжахливіших історичних трагедій.

Умита кров'ю братовбивчої бойні і загнуждана намордником "воєнного комунізму" країна чинила опір. Селянські повстання кінця 1920 – початку 1921 рр. у Західному Сибіру, в Україні, на Дону, Кубані, Поволжі, Центральних губерніях Росії, Кронштадський заколот у березні 1921 р., страйк незадоволених напівголодним існуванням робітників Петрограда, Москви, Івано-Вознесенська, Тули та інших міст – все це складові політичної кризи радянської влади початку 20-х років.

X з'їзд комуністичної партії, який оголосив про перехід до нової економічної політики (НЕП), одночасно поставив на порядок денний питання про методи опанування масами, що викликало певні розбіжності у самій партії. Ці розбіжності загострились після смерті В. Леніна і вилились у боротьбу угруповань. НЕП був останнім невикористаним шансом Росії вступити у ряд цивілізованих країн. Про деякі специфічні особливості того часу – часу боротьби здорового глузду з політичним авантюризмом – задував російський письменник В. Ходасевич, який невдовзі після вказаних подій опинився в еміграції: «...Безглуздий порядок, при якому рішуче всі люди як керівні, так і підпорядковані, були зайняті не своїм ділом, а якщо іноді і своїм, то в таких же безглуздин умовах, що справа перетворювалась на товчіння води. Звідси – друга особливість епохи, найглибша брехня і облуда, якими вони були просякнуті, вічний камуфляж, без якого неможливо було ані кроку ступити» [4, с. 106].

Радянська влада з перших же років заявила про свої світобудівельні претензії. "Виконроби" будівництва нового суспільства, яке споруджувалося на підвалинах люмпенізації населення і приборкання свободи, почали насамперед зводити ідеологічні ліси у вигляді органів партійного керівництва культурою. Влітку 1920 р. при ЦК РКП(б) створено Агітпроп (відділ агітації та про-

паганди), який потім з'явився і в ЦК КП(б)У. Агітпропи стали своєрідними вершинами айсбергів із аналогічних відділів при парткомах усіх рівнів і були покликані монополізувати культурно-освітню і агітаційно-пропагандистську діяльність. До чотирьох підвідділів Агітпроп (агітації, пропаганди, друку та національних меншин) протягом 20-х р. додалися численні комісії, які фактично курували основні сфери культурного життя. Так, історії партії (іст-парт), бібліотечна і клубна комісія, антирелігійна, Всеросійська комісія з самоосвіти, центральна шефська комісія, радіо- і кінокомісія, художня. До їх складу входили партійні функціонери як апарату ЦК, так і з державних органів та санкціонованих ними громадських організацій. В результаті цензорської діяльності цих інстанцій політика набула потворних форм у театральному, художньому, літературному та ін. видах і жанрах мистецтва. Саме названі партійні формування оголосили антикультурний похід мас у роки НЕПу проти всіляких наукових шкіл, асоціацій та об'єднань, які не уміщувались у прокрустове ложе ідеологічних схем; проти національно-культурних рухів, проти інакодумства, у тому числі і у лавах більшовицької партії. Більшовикам потрібні були теоретики і практики, позбавлені інтелігентських комплексів. У 1921 р. були створені інститут червоної професури, курси з історії, теорії та практики марксизму при соціалістичній академії, розрослася мережа комуністичних ВНЗ, зокрема відкрито комуністичні університети спочатку в Москві, Петрограді, Харкові, а потім і в інших великих містах. В тому ж 1921 р. засновано Комуністичний університет трудящих Сходу, пізніше – Комуністичний університет національних меншин Заходу. На межі 1920-1921 рр. організувалася ще одна ланка ідеологічної обробки – радпартшколи (радянські) першого і другого ступенів денної і вечірньої форм навчання з терміном навчання від одного до двох років. Ці заклади були покликані готувати ідеологів масштабу волості і виробничої ланки, а також міського району та повіту. У другій половині 20-х років виникають спеціалізовані короткотермінові курси по підготовці партійних працівників окружного рівня.

За умовами прийому до радпартшкіл абітурієнти повинні були вміти читати й писати, викладати прочитане, рахувати цілі числа до тисячі, знати теорію в обсязі “азбуки комунізму” та історію в обсязі навчальних посібників, які існували на той час. Вважалося за головне «загальне орієнтування в питаннях революції». До комуністичних університетів відряджались робітники та селяни, які «мають досвід практичної роботи і здібні до теоретичних знань... добре грамотні, зі знанням не менше чотирьох правил арифметики, з теоретичною підготовкою в обсязі програми губернської радпартшколи» [5, с. 281].

Певне уявлення про методику доведення до свідомості бажаючих покласти край своїй політичній сліпоті та неграмотності дає передмова до

“Азбуки комунізму”. Автори цього популярного тлумачення програми більшовиків М. Бухарін і Є. Преображенський, зокрема, наполягали: «Кожний товариш, який взяв у руки книжку, повинен дочитати її до кінця, щоб винести уявлення про цілі і завдання комунізму» [6, с. 4]. Підручник мав на меті виявити у двох своїх основних розділах чітку різницю між світом загніваючого і умираючого капіталізму, з одного боку, та розквітаючим комунізмом, з іншого. Ось тільки вказані засоби «духовного поневолення робочого класу, який знаходився у розпорядженні держави капіталістів», виявились на диво схожими на неназвані знаряддя держави революціонерів: державна школа, державна церква, державний друк.

Які ж “одкровення” ідеологічних пророків засвоювались учнями? «Єдиним виходом для людства є комунізм. Оскільки комунізм може здійснити тільки пролетаріат, то пролетаріат у наш час є насправді рятівником всього людства від жахів капіталізму, від варварської експлуатації, колоніальної політики, постійних воєн, голоду, здичавіння й озвіріння, яке приніс з собою фінансовий капітал та імперіалізм», – писав М. Бухарін [6, с. 103].

«Робочий клас є найпередовішим класом капіталістичного суспільства. Тому і його партія є найпередовішою, найреволюційнішою партією, яка тільки може існувати. Також природно, що метою такої партії є комуністична революція. А для цієї мети партія пролетаріату мусить бути непримиримою. В результаті наша партія перетворилась у своєрідний величезний виконавчий комітет пролетарської диктатури» [6, с. 59, 60, 63, 67, 95, 96, 99]. У такому безапеляційному дусі стверджувалась “природність” монополії більшовиків в армії, державних та економічних структурах, судочинстві, духовному житті. Показовою є програма в галузі “шкільного будівництва”, яка охороняла учнів від усіляких інтелігентських комплексів. «У буржуазному суспільстві школа на вищих щаблях була надбанням експлуататорських класів. Ця школа в обличчі численних гімназій, реальних училищ, інститутів, кадетських корпусів ... повинна бути знищена». «Із пролетарської школи повинна бути без співчуття вигнана та частка педагогічного персоналу старої школи, яка не може або не хоче бути знаряддям комуністичної просвіти мас» [6, с. 163, 179-180, 186-187]. Нові володарі потребували виконавців, для яких широкий культурний діапазон був необов'язковим. Все, що слід знати для комуністичної перебудови суспільства, пояснить партшкола – «військова академія громадянської війни», як її назвав М. Бухарін [6, с. 4]. В подібних навчальних закладах фактично культивувались не знання, а вміння їх коментувати. Лише близько 30 % навчального часу приділялось загальноосвітнім дисциплінам, у той час як на вивчення історії класової боротьби, історії партії, політекономії та ін. передбачалося 31 % навчальних годин у школах 1 ступеня і 56,5 % – у школах 2 ступеня. Залишок часу

присвячувався вивченню Конституції, партбудівництву, організації та методиці політико-освітньої роботи та ін. [5, с. 282]. Знання, які надавала школа I ступеня, були недостатніми навіть для читання популярних газет. Більшість випускників, наприклад, не розуміли змісту політичних термінів, не могли показати на карті Україну, Європу, Азію тощо.

До основних постачальників напівосвічених організаторів-пропагандистів у 20-ті р. належали початкові школи політграмоти, кількість яких з 1923 р. по 1927 р. зросла з 366 до 17680 [5, с. 283]. Шестимісячна програма навчання була орієнтована на штудіювання «Підручника політграмоти» О. Ярославського – примітивного двійника «Азбуки комунізму». В 1926–1927 навчальному році загальна кількість молодих комуністів “ленінського призову” в цих школах досягла 518 тис. [5, с. 182]. Ще одним засобом пропаганди марксизму-ленізму були так звані гуртки політичної самоосвіти підвищеного і пониженого типу. Їх учасники читали газети, писали реферати, обговорювали актуальні політичні питання та ін. Пріоритетним у всіх ланках системи підготовки штатних трибунів революції було вивчення історії партії, зокрема «боротьби цієї партії з опортунізмом як у його чистій, неприхованій формі – з меншовицьким опортунізмом, так і з опортунізмом всіякого роду примиренських груп» [7].

Самі “бійці культурного фронту” були живим прикладом нових суспільних ідеалів. Типовий культармієць 20-х р. – двадцяти-тридцятирічний молодий чоловік, який отримав перші уроки марксизму в армії і закінчив свою класову освіту на одній із перших сходінок політосвітсистеми. Щира віра у власну винятковість і надзвичайну суспільну значимість своєї діяльності формували певний стиль життя: підкреслено аскетичний побут, напіввійськова форма одягу, засмічена цитатами із живих та мертвих класиків мова, відсутність міцних дружніх прихильностей, які замінені фанатичним служінням державі. «“Головною” професійною (вона ж і класова) особливістю психофізіології активного комуніста був чіткий рефлекс революційної мети. Все інтелектуальне, емоційне і, навіть, загальнофункціональне життя комуніста, навіть дрібниці його побуту насичені безперервною зосередженістю на революційній ідеї та роботі» [8, с. 108]. До цієї ідеологічної зосередженості слід додати двохмірність світогляду, незвичайний динамізм та пристосованість. «Більшовик швидко думає, швидко говорить, швидко ходить, швидко діє, навіть швидко їсть» [8, с. 109]. Крім того, він ще й надзвичайно партійноцентричний. Програма партії – закон, постанова партії – істина, служіння партії – зміст життя. Загалом партійці в той час були носіями вірусу соціальної неврастенії, яка вразила суспільство. Аномальність позиції політпросвітника посилювалась величезною міграцією населення. Сільські мешканці, опинившись у місті і не володіючи мовою цивілізації,

що будувалась, попадали в незнайомий перевернутий світ. Вчорашній же робітник, якого направили “піднімати село”, так і залишався чужинцем. Його слухали, але часто не розуміли, а іноді й просто боялися. Ці посланці партії, позбавлені міцних родинних коренів, які вели напівкочовий спосіб життя, стверджували антирелігію і протистояли багатовіковій фольклорній культурі.

Діяльність від імені революції позбавляла культосвітників, як і інших радянських намісників, від всіляких моральних обов’язків, прийнятих у всьому цивілізованому світі. Головне – тримати лінію партії, тобто якнай-оперативніше втілювати директиви, які надходять “зверху”, часто не зважаючи на реальні умови. Документи тих часів зображають досить неприязливі портрети представників радянської влади. Пияцтво, статева розбещеність, хуліганство, грабіжництво, спекуляція, шахрайство, зловживання владою – далеко не повний перелік звичайних, тобто терпимих до перших партійних чисток комуністичних “хвороб”, пов’язаних з інтелектуальним стресом при переході до НЕПу. Саме тоді і виявилась нездатність більшості керівників до напруженої і систематичної розумової праці. Тоді ж виникла необхідність самоствердження іншими, доступнішими способами. Вседозволеність і безкарність, зазвичай, гарантувались в обмін на слухняність. Ця “творча діяльність” ще більше посилювала культурну дезорганізацію як суспільства загалом, так і окремих його представників.

У зв’язку з тим, що більша частина висуванців із робітничо-селянського середовища не мала ні достатнього досвіду керівної роботи, ні відповідної професійної підготовки, зростала зацікавленість влади у максимальному залученні старої гвардії спеціалістів. 82 % вищих посад у промисловості посідали висококваліфіковані кадри з дореволюційним стажем. На них відпрацьовувалася методика “експлуатації експлуататорів”, яка припускала вузько-спеціальне використання інтелекту при пригніченні свободи думки. Стратегічне завдання культурної політики більшовиків – перероблювання мас через застосування пролетарського політичного трафарету на максимально широкі верстви непролетарського населення. Політико-освітня робота мусила «...увійти у тіло і кров поточного, буденного народного життя, угніздитися в усі її повсякденні прояви і в процесі безупинної боротьби замінити кришталєво-чистим світоглядом пролетаріату, що звільнюється, прогнилі підвалини духовного рабства феодально-буржуазного періоду» [8, с. 146].

Одним із головних передавальних ідеологічних механізмів від партії до народу був Народний комісаріат освіти (Наркомос), який сформувався із створеної в жовтні 1917 р. комісії освіти. У листопаді того ж року ця комісія декретувалась як Державна комісія з освіти. Більше 75 % членів Держкомісії були членами партії. До середини 1918 р. в Україні і Росії сформу-

валися Наркомоси як виконавчі органи з відповідними відділами народної освіти при місцевих губернських, повітових і волосних Радах.

У 1919 р. ця система остаточно позбавилась опіки Держкомісії освіти і стала самодостатнім механізмом управління з усіма офіційними сферами духовного життя суспільства. «Почався період мілітаризації. Мілітаризувалося все, до народної освіти включно. Сам Наркомат був побудований за військовим типом – плануючим і складаючим диспозицію штабом – державною вченою радою і “оперативними” частинами, Главками», – відтворював картину тих часів М. Покровський, один із заступників Наркома, автор першої історичної версії жовтневого революції і перших років соціалістичного будівництва [9, с. 15]. В подальшому, залежно від потреб “культурного фронту”, Наркомос неодноразово зазнавав реорганізації. У 1920 р. у його складі сформувався Академічний центр (загального і теоретичного керівництва), Організаційний центр, а також 4 управління: Головоцових, Головпрофос, Головополітос, Держвидав та Рада у справах освіти нацменшин. Наркомос став головним центром країни у сфері освіти, культури і мистецтва.

Така державна структура найбільше відповідала військово-бойовій логіці державного мислення, коли центр вказує на ціль і натиском на місцях її ліквідують. Це адекватне втілення напрацьованих на кінець громадянської війни методів партійної роботи, які тяжіли до системи бойових наказів, що давались керівними партійними установами і беззаперечно виконувались членами партії. У роки громадянської війни і в перші роки після неї сформувався тип радянського керівника, у свідомості якого сполучались готовність до самопожертвування з упевненістю в ефективності надзвичайних заходів у будь-яких ситуаціях.

Симптоматично створення в 1920 р. Всеросійської, а потім і Всеукраїнської комісії з ліквідації неграмотності, яка підпорядковувалась Наркомосу (грамчека) і мала на місцях свої структури. Типовим явищем були мобілізації, перш за все на військовий фронт, і перерозподіл партійних сил саме під цим кутом зору, що породжувало низку протиріч. Одне з головних полягало в тому, що «...централізація створювала тенденцію до перетворення її у бюрократизацію і відриву від мас; система бойових наказів набувала часто спотворених форм непотрібного натиску; необхідні привілеї ставали підґрунтям для всіляких зловживань; необхідні згоргання партійних органів – до послаблення духовного життя партії та ін.» [10, с. 325].

В дусі того часу реорганізовувалась і система керівництва всією політичною і культурно-освітньою роботою. В 1920 р. як орган диктатури пролетаріату в цій сфері був створений Головний політико-освітній комітет республіки (Головополітосвіта; в Росії - в листопаді, в Україні - в грудні 1920 р.). Головополітосвіта прийшла на зміну політико-освітньому відділу Наркомосу.

«Перш за все в роботі цього органу мусить бути відверто визнано головування політики Комуністичної партії», – заявив В. Ленін на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти у листопаді 1920 р. Змінювався і стиль взаємодії центру і виконавців на місцях. У роки громадянської війни зв'язок здійснювався головним чином через всеросійський з'їзд і конференції. За 1918–1920 рр. відбулося 53 подібних заходи, з яких 15 були присвячені позашкільній освіті [11, с. 59, 86, 111, 150]. Об'єднуючи функції відповідних відділів як Наркомосу, так і політуправління Червоної армії, профспілок, комсомолу, ВУЦВК, обов'язком Головополітосвіти було визначення своїми рішеннями через агітаційний, пропагандистський, навчально-програмний, організаційний і адміністративний відділи діяльності місцевих організацій. Слід зазначити, що перебудова політико-пропагандистського апарату супроводжувалася заборонаю фракцій у партії, осудженням синдикалістських і анархістських ухилів, перетворенням профспілок в опору диктатури пролетаріату.

Партійно-державні організації, «покликані та мобілізовані революцією» стати тими фільтрами, крізь які проціджувалась культура, ідентифікуючись з пролетарським ідеалом. Показова в цьому відношенні історія суперництва Наркомосу і Пролеткульту. Різниця між ними, перш за все, в засобах досягнення однієї і тієї ж мети – пролетарської культури. Організаційно Пролеткульт – близнюк державної структури. Але проповідувані його лідерами ідеї та конкретна практика мали велику популярність серед робітників, більше відповідаючи об'єктивній спроможності їх культурності, ніж державні започаткування. Адже як це не парадоксально, саме офіційна модель повніше і чіткіше виявила зміст пролетарської диктатури, що замахнулася не просто на конструювання інтелектуальних запитів носіїв влади, але і на вдосконалення культури загалом. Пролеткультівці з їх студіями, кружками, творчими лабораторіями, з їх зусиллями «організувати самодіяльність культурної творчості трудящих» не витримали конкуренції з машиною тотальної реконструкції суспільних відносин. Примарні права на автономію були розвіяні на початку 20-х р.

Н. Крупська писала у 1918 р.: «Тепер дуже багато говорять про пролетарську культуру, але під пролетарською культурою розуміють створення робочих театральних і співочих гуртків, клубних розваг, друкування оповідань, які написані робітниками та ін. Все це дуже добра справа, але це не пролетарська культура – в кращому випадку це незначна, мікроскопічна частина загальної пролетарської культури. Адже не в ній тепер центр ваги – центр ваги у створенні нових форм суспільного життя, які допомогли б розвинути пролетарській культурі і поширити свій вплив на все населення» [12, с. 12]. Втім, згідно з даними на 1925–1926 рр. найбільший інтерес у селян,

наприклад, викликали драматичні гуртки – 27,8 % від загальної кількості, сільськогосподарські – 21 %, суспільно-політичні – 19 %, культосвітні – 9,5 % тощо. Відповідно у 1924 р. серед робітників особливо популярними були, перш за все, драматичні та художні гуртки – 48 % загальної кількості. Гуртки політ-грамоти цікавили лише 16 % опитаних [5, с. 500].

Уже до середини 20-х р. стало очевидно, що партія, яка прийшла до влади від імені народу, виправдовувала пророкування О. Герцена про те, що комунізм – це російське самодержавство навпаки. «Низький культурний рівень робить те, що ради, будучи за своєю програмою органами управління через трудящих, насправді є органами управління для трудящих через передовий шар пролетаріату, але не через трудящих», – говорив В. Ленін [13, с. 170]. Освітництво, яке стало державним, багато в чому успадкувало форми громадської роботи інтелігенції, але вихолощувало її сутність. Найрозповсюдженішими в 20-ті р. типами культурно-освітніх закладів були реанімовані більшовиками, але значною мірою вичерпавші себе ще на початку XX ст., - клуб, хата-читальня, народний університет, школи для дорослих, народний дім та ін. Цей список треба доповнити такими винаходами більшовиків як агітпункти, пункти ліквідації неписьменності, червоні кутки, пересувні бібліотеки і кіноустановки та ін. Саме їм судилося виконати роль важелів, за допомогою яких протягом 20-30-х р. у культурі відбувся переворот, що супроводжувався на словах проголошенням, а на ділі відмовою від найважливіших гуманітарних завоювань дожовтневої країни.

Як приклад переосмислення функцій цих інститутів може бути зміна місця у духовному житті суспільства бібліотек, які перетворилися із просвітніх центрів у сховища і популяризаторів ідеологічно запропонованих видань. Вже з початку 20-х р. нормою стають “чистки” книжкових полиць і каталогів від «контрреволюційної та шкідливої літератури». Розробляли списки, в які попадали не тільки твори ідейних супротивників більшовизму та релігійні твори, але й твори інакодумців уже радянської доби. Вилученню підлягало 50–80% книг сільських бібліотек [14, с. 69].

Виникла опальна література. Директивні документи 20-х р., які стосувалися бібліотечної системи, наскрізь рябіли вимогами «...оживити роботу з ... вилучення книг, надаючи їй систематичного характеру». Саме в ті роки було закладено механізм знищення думки, який у 30-ті р. трансформувався у ліквідацію її носіїв. У результаті проведеного у 1927 р. обстеження з'ясувалося, що заборонені книги залишаються здебільшого в бібліотеках або ховаються на горищі. З цієї причини були розкрадені і загинули залишки колишніх приватних і громадських бібліотек. Як правило, у ролі цензорів виступали не спеціалісти, а працівники Державного політичного управління (ДПУ), представники агітаційно-пропагандистської системи. Людська пам'ять зами-

калась у спецсховищах-концтаборах. Бібліотечні працівники мусили стати ідеологічними наглядачами. Це було тим злочинніше тому, що за витратою часу читання книг і журналів було на першому місці в структурі культурних інтересів молоді, яка залучалась до грамоти [5, с. 507].

Наприкінці 20-х – початку 30-х р. кампанія боротьби з “бібліотечними шкідниками” набула характеру тотального наступу. В рекомендації комісії, яка обстежувала у 1929 р. Одеську вузлову залізничну бібліотеку, було вказано, зокрема, на необхідність «упорядкувати придбання нових книг, погоджуючись із необхідністю систематичного підбору їх відповідно до попиту читачів і відображення соціалістичного будівництва в реконструктивний період. Перетворити бібліотеку в орган класового виховання професійних мас шляхом: а) введення радянської книги; б) пильного і постійного спостереження колективом співробітників за ідеологічною відповідністю матеріалу, що читається, та класовою його витриманістю; в) проведення масової роботи бібліотеки; г) широкого співробітництва з читачами; д) організації читальні при бібліотеці; е) лекцій та доповідей; є) консультацій; ж) рекомендацій корисних книг, новин техніки, радянської белетристики». До списків контрреволюційної та шовіністичної літератури, які складала вказана комісія, підпали «Парфенон» Г. Ахматової, «Вірші» І. Буніна, «Дитячі та сімейні казки» Я. і В. Грим, «Велика тінь» А. Конан-Дойля, «Закарбований ангел», «Зачарований мандрівник» М. Лєскова, «Оповідання для дітей» О. Островського, «Билини та оповідання», «В чому моя віра», «Іван Гус», «Смерть Дантона», «В чому щастя?» Л. Толстого, твори А. Білого, Г. Данілевського, О. Купріна, М. Лажечникова, Г. Сенкевича та ін. [15, с. 336-337]. Підґрунтям такої неоголошеної війни з культурою була внутрішня правова політика влади. «Суд повинен не усунути терор; обіцяти це було б самообманом або обманом, а обґрунтувати та узаконити його принципово ясно, без фальші і без прикрас. Формулювати треба якомога ширше, бо тільки революційна правосвідомість і революційна совість поставлять умови застосування на ділі, більш-менш широкого», – писав В. Ленін у 1922 р. [16, с. 180].

Протягом 20-х р. розроблялись методи поховання культурних залишків минулого через вилучення їх із життя і перетворення в історичні пам'ятки. Інтерес до культури став ознайомчо-екскурсійним. У резервації колективної пам'яті суспільства перетворюються архіви, які зазнали в 1919 р. варварської навали Головного управління паперової промисловості (Головпаперу), останній у такий спосіб задовольнив потреби в макулатурі для виробництва паперу. Одночасно формується розгалужена мережа музеїв - інкубаторів міфів. Цій же меті - створенню нової обрядовості, забуванню своєї історії - слугувало переіменування міст, селищ, вулиць, поява стандартизованих зображень вождів, нові свята та ін. Показова направленість формування інтересів

читачів. До 1924 р. 37,5 % всієї друкованої літератури приходилось на книги з сільського господарства, 30 % - на соціально-політичну літературу, 17 % – художню, 15,2 % – науково-популярну [17, с. 116]. І все ж до 1929-1930 рр. найбільший попит у селі, як і в місті, мала художня література. До того ж у розряд непопулярних попали агітаційні видання антирелігійної тематики, а також аналогічні примітивні брошури з природознавчих наук та сільського господарства.

Крім радянських і партійних організацій приборкували самодіяльність профспілки та комсомол, в апараті яких були створені відповідно культурно-освітній (ВЦРПС), політико-освітній і шкільний відділи. Більше того, ці організації формували значну частину різноманітних громадських рад, колегій, відділів та ін. У 20-ті р. за замовленням партії виникла чисельна серія добровільних товариств, які мали на меті допомагати державі здійснювати так звану культурну революцію. Зокрема, товариство «Геть неписьменність», «Спілка войовничих безбожників», «Товариство друзів радянського кіно», «Товариство друзів радіо», «Товариство “Друг дітей”» та ін. До 1927 р. 1682 подібних об'єднань в СРСР налічувало 14 млн. осіб [18, с. 36-37].

У селі на початку 20-х р. уже існувала досить розгалужена мережа культурно-освітніх гуртків, які виникли на добровільних засадах. У серпні 1922 р. прийнято декрет ВЦВК і РНК РРФСР «Про порядок затвердження і реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку, і порядок нагляду за ними». Аналогічний декрет було прийнято і на Україні.

Паралельно ліквідувались і острівці свободомислення, які не вписувались в державну концепцію. Протягом 20-х р. за звинуваченням в антирадянській діяльності заборонялось функціонування Вільної академії духовної культури, Соціалістичного товариства, Психологічного товариства та ін. Тоді ж з ідеологічних мотивів були заборонені або самоліквідувались через відсутність коштів Пироговське товариство, Російське географічне товариство, Московське товариство дослідників природи, Товариство аматорів російської словесності, математичне, фізико-медичне, мінералогічне тощо. Така ж доля спіткала й інші громадські починання. У 20-ті р. фактично припинилась діяльність українських «Просвіт», одного з унікальних явищ становлення національної культури. Учасники цих ініціатив частково поповнили потік емігрантів, частково стали «клієнтами» НКВС у 30-ті р. Серед тих, хто змушений був покинути СРСР, були: М. Бердяєв, С. Булгаков, М. Лоський, С. Франк, Л. Карсавін – видатні філософи; соціолог П. Сорокін, історики О. Кізеветтер, С. Мельгунов, А. Флоровський; біолог М. Новіков, правознавець О. Боголепов; ґрунтознавець Г. Одінцов; відомі публіцисти А. Ізгоев і М. Осоргін; колишній голова товариства сільського господарства Л. Угрімов та ін. «Все це явні контрреволюціонери, помічники Антанти,

організація її послуг і шпигунів та розтлітелів учнівської молоді. Треба поставити діло так, щоб цих «військових шпигунів» піймати та ловити постійно і систематично та висилати за кордон...», – писав В. Ленін 19 травня 1922 р. Ф.Е. Дзержинському [19, с. 266]. Вивільнена інтелектуальна ніша була заповнена лояльними професійно-громадськими організаціями «соціалістично думаючих діячів країни», вік яких теж виявився недовгим. Протягом 20-х р. під тиском владних структур припинили своє існування Товариство колишніх політкаторжан, Спілка діячів художньої літератури, Спілка депутатів трудової інтелігенції, Спілка діячів мистецтва та ін. Характерним епізодом інтелектуальної війни, яка розпочалась в 1917 р., є історія Всеросійської учительської спілки (ВУС), яка перебувала під впливом есерів і об'єднувала на момент жовтневої революції близько 30 % вчителів Росії, в тому числі й України. Як зауважувалося, реорганізація системи освіти викликала активну протидію з боку більшої частини викладачів початкових і середніх навчальних закладів. У листопаді 1917 р. створюються осередки Спілки вчителів-інтернаціоналістів, яка отримала до середини 1918 р. статус Всеросійської, а ще через рік стала Всеросійською спілкою працівників освіти і соціалістичної культури. До весни 1918 р. керівництво народною освітою фактично перейшло до відомства рад. З усуненням есерів від політичного життя постало питання про долю незалежної від влади рад профспілки вчителів. 23 грудня 1918 р. ВЦВК прийняв рішення про розпуск Учительської спілки, таким чином відвоювавши державний полігон випробувань методів і системи ідеологічного розтління населення. В Україні у зв'язку з частою зміною режимів під час громадянської війни цей процес завершився на рік пізніше – у 1919 р., коли радянська влада почала зміцнювати завойовані позиції.

Нова влада у своїй політиці значне місце приділяла боротьбі з неграмотністю. Напередодні революції 73 % населення не вміли ні читати, ні писати. З них 85 % – мешканці села; 48 % народностей Росії взагалі не мали писемності [20, с. 72].

26 грудня 1919 р. РНК прийняв постанову «Про ліквідацію неграмотності серед населення РРФСР», яка фактично продовжила низку партійних постанов, що обмежували свободу особи. Згідно з цими документами всі громадяни віком від 8 до 50 років, які не володіли грамотою, зобов'язувалися навчитися писати і читати рідною або російською мовою [21, с. 50-51]. З іншого боку на це мобілізувалось грамотне населення країни, яке таким чином відбувало трудову повинність. Але в дійсності досить зрозуміле технічне завдання обернулось глобальною катастрофою всієї культури, бо, зруйнувавши стару систему народної освіти, держава не змогла ні чітко сформулювати свого розуміння змісту освіти, ні запропонувати досить ефективну

його модель. Широкий спектр пошуків і експериментів по створенню нової школи на початку 30-х р. був зведений до варіанту сірого казенного училища, подібно виробництву, яке штампувало за планом нові покоління, що не обтяжували себе «знанням усіх тих багатств, які виробило людство».

Цікаві зміни ідеалу селянських дітей. Якщо в 1913 р. взірцями для них були О. Пушкін, М. Ломоносов, Л. Толстой, О. Суворов, Петро I, Катерина II тощо, то їх однолітки у 1928 р. називали як взірець В. Леніна, Н. Крупську, К. Ворошилова, О. Пушкіна, К. Маркса, А. Луначарського, Степана Разіна, М. Фрунзе, Розу Люксембург та ін. Моральними орієнтирами діти вважали «комуніста», «червоного офіцера», «народного комісара», «революціонера» [14, с. 152].

Запланована кампанія викорінення безписемної культури обернулася атакою на життєвий побут, моральні, етичні цінності більшості населення країни, враховуючи, що більше половини його – люди молодше 25 років. Норми військового часу стають виправданням усіляких розбещень, перекручень у справі розповсюдження пролетарського сприйняття світу. III Всеросійська конференція завідуючих губернськими позашкільними підвідділами в лютому 1920 р., наприклад, санкціонувала застосування каральних заходів проти тих, хто не бажав учитися. Часто тих, хто не з'явився на призовний пункт за мобілізаційним розпорядженням, вважали дезертирами, позбавляли продовольчих карток, політичних прав та ін. Слід зазначити, що примусові заходи здавались природними самим ініціаторам кампанії з ліквідації неграмотності [5, с. 166].

Однак з переходом до НЕПу з'ясувалось, що держава неспроможна утримувати величезну культармію. Особливої актуальності набули пошуки коштів через економію, збільшення податків. На той час уже було ліквідовано основне джерело фінансування позашкільної освіти – земства. В перші післяжовтневі роки культурно-освітні заклади збереглись головним чином завдяки накопиченням до 1917 р. Декрет «Про заходи щодо покращання забезпечення шкіл та інших освітніх закладів» від 15 травня 1921 р. розрубав гордієв вузол, знявши з державного забезпечення школи, бібліотеки, народні будинки, пункти ліквідації неграмотності, хати-читальні та ін. та передавши їх на місцеві бюджети. Фактично це призвело до введення нової державної повинності для населення. Документом передбачались відрахування із місцевих податків, вводилось натуральне самооподаткування селян. Підприємства зобов'язувались забезпечувати закріплені за ними школи і клуби всім необхідним безкоштовно. Наркомосам та їх місцевим органам дозволялась кооперативна виробнича діяльність. Просвітнім закладам виділялись земельні ділянки. На початку 20-х р. вводиться плата за навчання у міських школах і вищих навчальних закладах. Режим жорстокої економії практично не торк-

нувся адміністративного апарату, але призвів до значного скорочення мережі шкіл, бібліотек, клубів та ін. За два роки було закрито понад 75 % всіх клубів і народних домів, 90 % хат-читалень. З кожних 100 пунктів ліквідації неграмотності залишилось 6-7. З 475 тис. до 10 тис. скоротилось число працівників політосвітзакладів [5, с. 168]. Під час голоду 1921 р. «армія працівників освіти, у самому дійсному розумінні цього слова, роздягнена і боса буквально помирала від голоду і змушена була підтримувати своє існування... збиранням милостині (зарєєстровано майже в усіх губерніях), проституцією та ін.» [14, с. 57].

Проведене у 1922–1924 рр. обстеження селянських господарств Центрально-промислового району виявило, що при середніх витратах на душу населення 87,4 крб. на рік утримання шкіл складає 7,5 коп., на зошити, папір, книги, журнали – 9,3 коп., на куріння – близько 20 коп., на спиртні напої – понад 71 коп. Численність шкільних приміщень в 1923–1924 рр. складала лише 83 % порівняно з 1914–1915 рр. [5, с. 110–111]. У 1927 р. кількість бібліотек зменшилася з 13532 (у 1921 р.) до 8123, хат-читалень – з 19569 до 10480, клубів – з 1543 до 1428 [14, с. 66].

Коли в результаті державних дотацій вдалось дещо призупинити розпад культурно-освітньої системи, то вже через рік вона стала перевантаженою. З 1923 р. частину клубів, гуртків, бібліотек закріпили за собою профспілки, які стали важливим джерелом фінансування просвітніх закладів. Тоді ж було започатковане “культурне шефство” міста над селом. Слід зазначити, що у 1927 р. загальна кількість стаціонарних бібліотек у селах була у 2 рази меншою, ніж до революції у жовтні 1917 р. У зв’язку з цим велика увага приділялась розвитку кіномережі та збільшенню кількості хат-читалень. Останні за задумом ініціаторів повинні були стати освітніми закладами універсального типу.

В роки НЕПу розвиваються нові форми підвищення загального рівня культури: гуртки самоосвіти, однорічні загальноосвітні курси, червоні кутки, пересувні форми роботи. Роль цих організацій достатньо повно охарактеризував заступник голови Головополітосвіти на I Всеросійському з’їзді представників хат-читалень, висловивши турботу стосовно того, що селяни часто обговорюють політичні питання самостійно, «поза стін наших закладів, без участі політосвітпрацівників. Завдяки цьому організовуються “дикі”, як їх називали іноді, червоні кутки, ведуться бесіди в “курилках”, просто в селянських хатах» [14, с. 68], – тобто поза можливостей партійних ідеологів.

Разом із тим освіта стала потужним інструментом внутрішньої політики, бо вже у 20-ті р. соціальна належність є важливим знаряддям навчальних програм і формування складу учнів. Характерно, що на I Всеросійському з’їзді з ліквідації неграмотності взимку 1922 р. було визнано за необхідне

навчити в першу чергу червоноармійців, допризовників, членів профспілок, комсомольців, що диктувалось перш за все слабкою матеріальною базою освіти.

На II Всеросійському з'їзді з ліквідації неграмотності, а його рішення, як і всі всеросійські, мали поширення і на Україну, в травні 1923 р. було прийнято план ліквідації неграмотності серед населення віком від 18 до 35 років на честь 10-ї річниці Жовтня. Але на той рік ліквідацією неграмотності було охоплено менше половини запланованої кількості учнів. Загалом, як і в більшості соціальних державних програм, ці плани виявились невиконаними. Щоправда, наприкінці 20-х р. 56,6 % неграмотного населення країни віком від 9 до 49 років (близько 10 млн. осіб) навчилися читати й писати, що дозволило СРСР посісти 19 місце в Європі за рівнем писемності [22, с. 196]. Це означало, що грамотою оволоділи 79 % міського населення і 43 % сільського. Згідно з програмами Наркомосу РРФСР на початку 20-х р. пунктам з ліквідації неписьменності було висунуто завдання навчити: 1) читати чіткий письмовий та друкований шрифт; 2) робити короткі записи, необхідні в побуті та в службових справах; 3) читати та записувати цілі та дробові числа, проценти, діаграми; 4) знати основні питання будівництва радянської держави... [22, с. 120]. Якщо людина опанувала цей обсяг знань, вона сама могла претендувати на роль учителя. Саме в перше десятиліття після 1917 р. культурні цінності стали не стільки загальнодоступними, скільки самі усереднюються, втрачаючи упевненість. Гранично політизовані знання, помножені на неминучість безпосередньої участі дорослих учнів у революційних подіях, були однією з основних причин естетичної дезорганізації тих прошарків населення, які вперше зіткнулися зі світом професійного мистецтва. Серед критеріїв цінності творів літератури і мистецтва передусє ступінь відображення в них соціальних мотивів. Неосвіченість, яка виправдовувалась класовою свідомістю, надовго, а іноді і назавжди закривала для її носіїв світ прекрасного.

Безпорадність перед лицем досконалості викликала прагнення нав'язати свою неповноцінність як культурну норму. Цьому сприяли популярні в 20-ті р. численні виступи представників "трудових класів" з проблем мистецтва. В цілому ж художні попити не відрізнялись особливою вимогливістю. Навчання - лише привід для популяризації партійних завдань. Більшість букварів, виданих у ті роки, часто являли собою посібники з радянського будівництва. Замість виховання гуманізму нарощувалась маса м'язів класової самосвідомості. «Оскільки держава є військовою диктатурою, в ній не можна проводити гуманітарні започаткування, які є основою нашої віри. Практикувати зараз добро і людяність – зрадництво, спочатку треба вирвати з корінням ворогів», – повчав у 1920 р. відомий партійний керівник культурної галузі А. Луначарський [23, с. 69]. Засвоєння культури асоціювалось перш за все з

вивченням партійних документів. Величезні пласти світової цивілізації були поховані під партійно-політичними догмами. Можна припустити, що не тільки матеріальні проблеми стали на шляху державного просвітництва. Не менші складнощі створювала саме несумісність цілей партії та очікувань величезних мас населення, політизації знань і життєвих потреб у них. Не випадково на початку 20-х р. селяни вимагали в обмін на свою матеріальну допомогу школі приборати із навчальних програм суспільні дисципліни.

В умовах надзвичайно низької писемності населення особливу роль набули доступні й зрозумілі видовища. Переосмислення засобів взаємодії мистецтва з життям, пошуки форм його існування та актуального змісту привели на початку 20-х р. до значного скорочення дистанції між професійною та аматорською творчістю, вилились у пропагандистське “виробниче мистецтво”.

До найрозповсюдженіших форм санкціонованої самодіяльності належали «інсценівки», «живі газети» і форми, які виростили з них, – «Сині блузи», «Червоні сорочки», «Агітсуди», літературні монтажі, а в другій половині 20-х р. – театри робочої молоді (ТРАМи). Характерних ознак цим видовищам надавало прагнення їх творців до синтезу естради і цирку, театру і балагану, при максимальному наближенні теми до конкретних політичних, виробничих, побутових та ін. проблем. Досить популярною була міжнародна тематика, історичні алегорії, футуристичні композиції. Соціальна ангажованість мистецтва перших років радянської влади позбавляла ідеологічні служби необхідності дрібної опіки численних колективів і груп. У той же час, намагаючись монополізувати цю сферу громадського життя, партія відчайдушно боролася з численними незалежними об'єднаннями, передусім із Пролеткультом, розгалужену культурно-освітню систему якого вона прагнула використати. Розкрилась і неповноцінність офіційної концепції культури, яка маскувалась популярними художніми формами та апробованими засобами. Здійснювався своєрідний перерозподіл історичного і соціального замовлення. «Тема революції – замовлення часу. Тема уславлення революції – замовлення партії», – так сформулювала основну проблему художньої культури того часу відома поетеса М. Цветаєва [24, с. 57]. Ю. Анненков, талановитий портретист, який до еміграції увіковічив образи багатьох пролетарських вождів, згадував: «Я, знаєте, в мистецтві не сильний, – сказав Ленін, мабуть, забувши про свою статню і про фразу Карла Маркса, – мистецтво для мене це... щось на зразок інтелектуальної сліпої кишки, і коли його пропагандистська роль, необхідна нам, буде зіграна, ми його – дзик, дзик і – виріжемо за непотрібністю... Взагалі до інтелігенції, як ви, мабуть, знаєте, я великої симпатії не відчуваю, і наш лозунг “ліквідувати неграмотність” існує лише для того, щоб кожний селянин, кожний робітник міг самостійно, без чужої допомоги читати наші декрети, накази, звернення. Мета – повністю

практична. Тільки і всього» [25, с. 31].

Характерним прикладом поглинання простору культури політикою може слугувати історія «Живих газет». Методисти «Живих газет» прагнули до максимально дійового подання інформації через марш-паради, комбінації слова і плаката, ораторії, оцінки, акробатичні елементи, військові вправи, пластичні «піраміди» та ін. Природно, що це потребувало відносно постійної співпраці практично всіх гуртків і об'єднань клубу, а також залучення цілих груп «живкорів» (за аналогією із сількорами, робкорами), які виконували функції збирачів інформації. Найбільшого розквіту «Жива газета» як форма політичної пропаганди сягнула в середині 20-х р. ««Жива газета» – це ревію плюс естрада з пролетарською тематикою, це гнучка позахрамова пересувна форма, яка могла бути настільки ж ідейною як Шекспір, кваліфікованою як Софокл, впливала більше Шекспіра і Софокла разом», – пророкував один із теоретиків цього напрямку ще у 1925 р. [26, с. 128].

Якщо другорядність і схематизм постановок «Живих газет» не засмучували глядачів на початку 20-х р., коли головним було виявлення громадянської позиції самим змістом, то наприкінці десятиріччя все це гальмує художній ріст учасників самодіяльності та їх шанувальників. Переоцінка цінностей дещо змінила орієнтири подальшого розвитку масової творчості. Прагнення учасників художньої самодіяльності до пошуків і ствердження своєї естетики наштовхується на протидію зацікавлених перш за все в збереженні агітаційних форм кураторів політико-освітньої мережі. «Культурництво» як форма залучення до культурного багатства минулого і підготовки людини до сприйняття професійного мистецтва – зазнавало критики за наслідування професійному мистецтву.

Одним з напрямів непрофесійного мистецтва, яке пов'язало свою долю з пропагандою, була «Синя блуза», що виникла як ініціатива студентів інституту журналістики в 1923 р. Вони вирішили давати «здорові видовища» в їдальнях та чайних. «Виходячи з того, що оточення визначає нашу свідомість і що в робітників навіть з революційною свідомістю ступінь проясненості її різний, «Синя блуза» вирішила провести комуністичну виробничу пропаганду, щоб допомогти робітникам усвідомити своє становище, цілі та завдання класу, проінформувати його почуттям пролетарської солідарності, товариства, залучити його в суспільну боротьбу за інтереси робочого класу» [27, с. 24]. За змістом «Синя блуза» стала лабораторією мистецтва малих сценічних форм, об'єднуючи як професіоналів, так і аматорів, які прагнули проявити себе в «очищенні масової свідомості». З цією метою використовувались і популярні у глядачів частівки, сатиричні куплети, фейлетони, інсценівки пісень та ін.

Однак безумовним лідером аматорського мистецтва в той час були ТРАМи, за задумом їх керівників покликані закласти основу нової театраль-

ної системи. Трамівський рух, започаткований у Ленінграді, де за короткий час було створено близько 300 колективів подібного типу, перетворився в популярний художній напрям, оформлений в багатоступеневу систему «Трам-ядра», – «Трамстудії», – «Трамтеатру». Успіх у глядачів цих театрів пояснювався не лише актуальним змістом вистав, але й унікальною сценічною естетикою, яка була чимось середнім між театром психологічного переживання і театром гри. «Наш трамівський актор – не актор-спеціаліст, а революціонер, який на спеціальність свою дивиться як на знаряддя революційної пропаганди», – писав тоді А. Луначарський [27, с. 67]. «Діалектичні» вистави трамівців перетворювались у професійно розроблені з погляду драматургії битви ідей.

Серед руїн “старого світу” залишалась майже недоторканою одна з основних опор суспільства – церква. Декларуючи свободу совісті, більшовики, здавалось би, вирішували багатовікову проблему державної релігії – з одного боку, визволяючи церкву від компрометуючих її зв'язків з владою і таким чином розв'язуючи складний клубок взаємних претензій представників різних культів, а, з іншого боку, з самої держави знімався покров сакральності. Однак ідеальна модель демократичного суспільства так і залишилась в ідеї постанови «Про передачу справи виховання і освіти із духовного відомства до Комісаріату з народної освіти» (від 11 грудня 1917 р.), а потім – у Декреті про свободу совісті, церковних і релігійних товариствах (від 20 січня 1918 р.). Фактично діяли ті розділи Декрету, які відмовляли у праві церковним і релігійним товариствам бути юридичною особою і, відповідно, оголошувалося народним усе майно релігійних товариств. Цей документ розв'язував руки місцевій та центральній владі для безкарного пограбування і руйнування церков, неприхованого терору до службовців культу, чому передував тривалий шлях дегуманізації ставлення комуністів до релігії. «Релігія повинна бути оголошена приватною справою – цими словами передають звичайно ставлення соціалістів до релігії. Але значення цих слів треба точно визначити, щоб вони не могли викликати ніяких непорозумінь. Ми вимагаємо, щоб релігія була приватною справою щодо держави, але ми ніяк не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії. Державі не повинно бути діла до релігії, релігійні громади не повинні бути зв'язані з державною владою. Кожен повинен бути цілком вільний сповідувати яку завгодно релігію або не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом, яким і буває звичайно кожний соціаліст» [28, с. 133].

А ось як трактували вчення К. Маркса і В. Леніна їх учні: «Ми повинні вдумливо по можливості кожного разу наочно розкривати перед кожним селянином і робітником брехню релігії, її класову роль і протиріччя його інтересів всякій релігії. Ми повинні кожного разу викривати, розкривати зв'язки різних релігійних груп з експлуаторськими класами суспільства. Ми

повинні прагнути, щоб кожний робітник, колгоспник і селянин розумів і знав, що будь-яка релігія заважає будувати нове, краще життя – комунізм – і є знаряддям експлуаторів, куркулів, непманів і колишніх людей у їх боротьбі з радянським ладом, в їх шкідництві та протидії будівництву соціалізму», – писав О. Ярославський [29, с. 219].

Антиклерикальні настрої населення трансформувались у війну зі службовцями культу. Атеїзм як нова віра, став ідеологічним обґрунтуванням антирелігійного екстремізму. Оголошена свобода совісті на практиці означала відокремлення совісті від держави і духовну деградацію населення. Розбіжності в поглядах переводяться в площину класової боротьби. До 1922 р. в країні було знищено близько 20 тис. священників, у тому числі близько 4 тис. жінок.

Однією з перших на цьому шляху була хвиля грабежів церковного майна під приводом допомоги голодуючим у 1921 р., яка закінчилась гучними судовими процесами над протоієреєм М. Заозерним у квітні-травні 1922 р. у Москві та в червні-липні того ж року в Петрограді над митрополитом Веніаміном [30, с. 96-97].

Кривавий сценарій фактично накреслено саме В. Леніним у секретному листі В. Молотову з приводу подій у м. Шуї, де мали місце бурхливі заворушення населення, незадоволеного більшовицькими порядками: «... для нас саме даний момент уявляється не тільки виключно сприятливим, але і взагалі лише один момент, коли ми можемо 99-ма із 100 шансів на повний успіх розбити ворога наголову і забезпечити необхідні для нас позиції на багато десятиріч. Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (а тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з самою шаленою і безжалісною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору» [31, с. 193].

Місце агітаційно-пропагандистської системи досить чітко виявлено в проекті директиви про вилучення церковних цінностей, який було підготовлено Л. Троцьким 20 березня того ж року. Згідно з цим документом у центрі та на місцях потрібно було організувати секретні комісії з вилучення церковних цінностей, які маскувались під офіційні комісії, і лише фіксували свавілля.

Протягом 20-х р. репресій зазнали майже всі релігійні об'єднання і течії, від прибічників ортодоксальної церкви до сектантів. Намагаючись надати антицерковній війні характеру плановірності і повної блокади, XII з'їзд РКП(б) прийняв резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди», згідно з якою практично перекреслювалась оприлюднена раніше ідея свободи віросповідання. Систематична антирелігійна агітація і пропаганда розглядались як один із дієвих засобів розширення партійного впливу на

широкій масі трудящих. Відтепер закриття храмів і церковних шкіл, пограбування монастирів, заборона церковного друку і видання книг релігійного змісту супроводжувались відверто заохочувальним вандалізмом і глузуванням з почуттів віруючих. На викриття “контрреволюційної” суті релігії були мобілізовані: друк, театр, кіно. Всілякі викриття культових таємниць, розкриття святих мощей, створення із релігійних святинь музейних колекцій, знищення багатощих монастирських бібліотек, організація різноманітних “красных звездин” у протилежність хрестинам, “комсомольських рождеств” і “пасх” – все це відбувалося спочатку під безпосереднім спостереженням і з санкції “ліквідаційного” відділу Наркомату юстиції, створеного в травні 1918 р. з метою втілення у життя декрету про свободу совісті, а потім, з 1924 р., НКВС. Права і функції цих відомств у справі приниження церковного авторитету були різні. Якщо в компетенції “ліквідативів” при місцевих радах були головним чином нагляд за дотриманням юридичних норм “революційної законності”, то правонаступник посів місце пастиря релігійних громад, використовуючи владу вирішував їх подальшу долю. В 1922 р. затверджено Антирелігійну комісію при політбюро ЦК РКП(б) на чолі з О. Ярославським. Серед її членів: А. Луначарський, В. Менжинський, Г. Чичерін, Н. Крупська, М. Литвинов, М. Криленко та ін.

На допомогу державним структурам було сформовано громадську ініціативу, спочатку як гуртки навколо газети «Безбожнику», що видавалась з 1922 р. У 1924 р. ці гуртки об'єдналися у “товариство друзів” газети «Безбожнику», яке наступного року затверджено як «Союз воєвничих безбожників». На початку 1930 р. у цій організації налічувалось близько 3,5 млн. членів, їх кількість постійно збільшувалася [32, с. 51].

Свій закінчений вид система закабалювання церкви соціалістичною державою набула в квітні 1929 р., коли було прийнято постанову ВЦВК «Про релігійні об'єднання», згідно з якою церква фактично перетворилась у вітрину, яка повинна свідчити всьому світові про гуманність і віротерпимість радянської влади. Цим дискримінаційним документом були вичерпані гарантії свободи совісті в СРСР. Поле діяльності церкви обмежувалось нечисленними залишеними їй приміщеннями. Заплутана система реєстрації релігійних общин, право втручання місцевих влад у їх внутрішні справи та ін. були покликані лише законодавчо оформити антирелігійне свавілля держави.

Отже, як формальні досягнення мистецтва післяреволюційного десятиріччя стали декорацією для малоефективної партійно-державної пропаганди, так і релігійна свідомість населення була використана як підстава для створення нового культу – культу радянської держави та її вождів. Цій же меті відповідала нова символіка, обрядність, мова, нова система знань, нові етичні норми, цивільний кодекс та ін. Як наслідок – втрата цілісності культури сус-

пільства, дезорганізація природних механізмів її існування та відтворення. Драма культурно-історичного процесу зводилась до фарсу єдиноборства "пролетарської" та "буржуазної" культур. Залучення до безмежного світу гуманістичних цінностей на практиці звалось до їх ревізії з метою виявлення ступеня придатності для будівництва комунізму. «... Марксизм, що орудував гвинтівкою, політичною пропагандою, господарською боротьбою, розгорнув свою роботу рішуче по всьому фронту культури, забрався на всі поверхи культурної будови, проник до самої святої святих колишньої культури, переробляючи її за своєю подобою», – коментував зміни, що відбувались, М. Бухарін [33, с. 382]. Те, що в дореволюційну епоху вважалось ганебним, у 20-ті р. ХХ ст. стає громадянською доблестю, що перетворювала державу в корпорацію моральних злочинців. Культура, що стала заручником політики, все більше сприймалась як атрибут політико-освітньої роботи, яка виступила адвокатом диктатури бездуховності та ідеологічного примітивізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шейко В.М. Державне керівництво в галузі культури в радянській історичній літературі (1926-1937 рр.) // *Питання історії СРСР: Республ. міжвід. наук зб.* – Х.: Вид-во ХДУ «Вища школа», 1975. – Вип. 20. – С. 132-141; Шейко В.М. Організація культурно-освітньої справи на Україні // *Укр. істор. журн.* – 1975. – № 10. – С. 142-149 та ін.
2. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: МП «Глобус», 1992. – 175 с.; Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К.: Факт, 1998. – 468 с.; Попович М.В. Нарис історії культури України: Навч. посіб. – К.: «АртЕк», 1998. – 727 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.
3. Розанов В. Апокалипсис нашего времени // *Лит. обозрение.* – 1990. – № 1. – С. 88-112.
4. Ходасевич В. Поездка в Порхов. Из советских воспоминаний // *Лит. обозрение.* – 1989. – № 11. – С. 106-112.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция и становление советской культуры: 1917-1927 / Отв. ред. М.П. Ким; АН СССР; Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1985. – 526 с.
6. Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма: Популярное объяснение программы РКП(б). – Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 120 с.
7. Бухарин Н.И. Пролетарская революция и культура. – П.г.: Прибой, 1923. – 56 с.
8. Залкинд А.Б. Очерки культуры революционного времени: Сб. ст. – М.: Работник просвещения, 1924. – 196 с.
9. Покровский М. Советская глава нашей истории // *Большевик.* – 1924. – № 14. – С. 15.

10. Роль и задачи профсоюзов в условиях новой экономической политики // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 8-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 2. – С. 325.
11. Культурная жизнь в СССР. 1917-1927: Хроника. – М., 1975. – С. 59, 86, 111, 150.
12. Крупская Н.К. О пролетарской культуре // Пед. соч. – 1959. – Т. 7. – С. 12.
13. Ленин В.И. Доклад о партийной программе 19 марта // Полн. собр. соч. – Т. 38. – С. 170.
14. Козлов В.А. Культурная революция и крестьянство 1921-1927: (По материалам Европейской части РСФСР) / АН СССР; Ин-т истории СССР. – М., 1983. – 215 с.
15. Погребняк В.А. Репресовані книги // Маршрутами історії. – К.: Політвидав, 1990. – С. 336-337.
16. Ленин В.И. Дополнения до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФРР і листи Д.І. Курському // Повн. збір. творів. – Т. 45. – С. 180.
17. Шомракова И.А. Крестьянский читатель 20-х годов (1920-1930) // История русского читателя: Сб. ст. / ЛГИК - Л., 1976. – Вып. 2. – С. 116.
18. Ермаков В.Т., Ермакова Л.В. Место общественных организаций в руководстве культурным строительством в годы довоенных пятилеток // Духовный потенциал СССР накануне Великой Отечественной войны: Из истории советской культуры. 1917-1941: Сб. ст. / АН СССР; Ин-т истории СССР; Отв. ред. С.Ю. Борисов. – М., 1985. – С. 36-37.
19. Ленин В.И. Ф.Э. Дзержинскому // Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 266.
20. Материалы к изучению истории СССР. IX класс (1921-1941). Метод. рекомендации. – М., 1989. – С. 72.
21. Декреты Советской власти: Сб. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т истории СССР АН СССР. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 7. – С. 50-51.
22. Куманев В.А. Революция и просвещение масс. – М., 1973. – С. 196.
23. Дружников Ю. Вознесение Павлика Морозова // Родник. – 1990. – № 7. – С. 63-71.
24. Цветаева М. Поэт и время // Юность. – 1987. – № 8. – С. 54-60.
25. Анненков Ю.П. Из воспоминаний // Родник. – 1990. – № 8. – С. 27-31.
26. Блок В.Б. Художественное творчество масс // Страницы истории советской художественной культуры: 1917-1932 / АН СССР; ВНИИ искусствознания М-ва культуры СССР; Отв. ред. А.Я. Зись. – М., 1989. – С. 128.
27. От «Живой газеты» до театра-студии. – М.: Мол. гвардия, 1989. – С. 204.
28. Ленин В.И. Соціалізм і релігія. // Повн. збір. творів. – Т. 12. – С. 133.
29. Ярославский Е.М. Коммунизм и религия. – М., 1938. – С. 219.
30. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ // Новый мир. – 1989. – № 9. – С. 96-97.
31. Новые документы В.И. Ленина (1920-1922): К 120-летию со дня рождения В.И. Ленина. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 193.
32. Агильдиев И. Идол // Юность. – 1989. – № 10. – С. 51.
33. Бухарин Н.И. Ленинизм и проблемы культурной революции: Речь на траурном заседании памяти В.И. Ленина 21 янв. 1928 г. // Избр. произведения. – М., 1988. – С. 382.